

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ
ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ МӘНІ
INTEGRATION OF KAZAKH ORNAMENTAL VALUE IN THE
CULTURE OF THE TURKS

Е. АУЕЛБЕКОВ^{*}
Ж. БЕЙСЕНБЕКОВ^{**}

Түйіндемe

Мақалада түркі мәдениетіндегі қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерінің мәні мен ұлттық ою-өрнектерінің мазмұндық ерекшеліктері сипатталады. Ою-өрнектердің интеграциялық негіздегі терең сырлары баяндалып, этнодизайн бұйымдарының көркемдік ерекшеліктеріндегі ою-өрнектердің алатын орны қарастырылады. Жас ұрпақтың дүниетанымын қалыптастырудағы ою-өрнектердің маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздері: этнодизайн, интеграция, дүниетаным, ою-өрнектер, сәндік-қолданбалы өнер.

Summary

The content peculiarities of the national ornaments and the meaning of the Kazakh decorative applied art in culture of Turkic lingual nationalities are studied in this article. It is described the deep meaning of ornaments on the basis of integration and defined the place of ornaments in the artistic peculiarities of things in ethno design. It is spoken some ideas of the meaning of ornaments in the formation of outlook of the growing generation.

Key words: decorative applied art, ethno design, ornaments, integration outlook.

Түркі мәдениетінің ішінде қазақ халқының сәндік қолөнері ерекше бай қазына ретінде әлемге әйгілі. Сол таусылмас мұраның сәндік, мәндік құралы қазақтың ою-өрнектері болып табылады. Қазақ халқының ою-өрнектерінің тарихын қазақ ғалымдарының ғылыми түрде саралай бастағанына да көп уақыт бола қойған жоқ. Біздің төл өнерімізді зерттеуге басқа елдердің ғалымдары мен жиһангездері де елеулі үлес қосқандығын айта кетуіміз керек. Мысалы, Еуропада

* педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Kandidat pedagogy. International Kazak-Turkish university named H.A.Yassavi. Turkistan. Kazakhstan. E-mail: Aron-2005@mail.ru

** педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент. Қ. А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Kandidat pedagogy. International Kazak-Turkish university named H.A.Yassavi. Turkistan. Kazakhstan. E-mail: zhalgas-67@mail.ru

В.Вопсалов, А.Хедона, саяхатшы Дженкинсон, Р.Карутц, С.Дудин, В.Радлов, М.В.Рындин т.б. қазақтың ою-өрнектерін ғылыми тұрғыдан талдап, шығу тегіне сипаттама беруге тырысқанымен, олардың жасаған тұжырымының бәрі де қазақ ою-өрнектерінің ішкі ұлттық табиғатын, мазмұнын аша алмаған еді.

Қазақ ою-өрнегін алғашқылардың бірі болып зерттеген қазақ ғалымы Т.Бәсенов өз зерттеулерінде әр уақыттың, әр саланың ғалымдары көп еңбек еткендігін, бірақ олар халық ою-өрнегінің жұмбақ тілін жете түсіне, шынайы сырына үңіле алмағандығын, бұл өнердің зерттелмеген қырлары мен қайта қарастырылатын мәселелері бар екендігін анықтап берген болатын [1].

Педагог-ғалым Ж.Балкенов қолөнер шеберлері мен этнодизайнерлердің шығармашылық қызметін салыстыра қарастыруға көңіл бөлген. Ол қолөнер шеберлерінің көркем бұйым жасаудағы іс-әрекет кезеңдері болатындығын көрсетті. Яғни, ұлттық бұйымның үлгісінің болуы, материал дайындау, үлгі өлшемдерін алу, бұйым бөлшектерінің формаларын дайындау, оларды құрастыру, бекіту, безендіру жұмыстарын орындау, жұмысты аяқтау кезеңдеріне бөлінетіндігін анықтады.

М.Ш.Өмірбекованың шығарған «Қазақ ою-өрнектері» атты жаңа энциклопедиясына мыңнан астам ою-өрнектің ежелгі және осы заманғы түрлері енгізілген. Онда қазақ ою өнерінің басқа халықтардан ерекшелеп тұратын айрықша белгі екендігі, оның тайға таңба басқандай дара тұратындығы айқындалған. Сол сияқты, қазақ оюының мәні мен маңыздылығына тоқталған кейбір шетел өнер зерттеушілерінің пікірлері де айтылады. Мәселен, қазақ халқының тек ою-өрнек әлемінде өмір сүретін халық екендігін (В.Чеплев), Азияны, қазақ жері үлкен этнографиялық музейге теңелетіндігін (А.С.Фелькерзам) т.с.с. деп атап өтеді [2]. Яғни, қазақ халқының төл өнері – сәндік қолөнерін, ондағы ою-өрнектердің сырын ұғуға басқа халықтардың өнер зерттеушілерінің барынша ден қоюында да үлкен мән бар. Сондықтан сәндік-қолданбалы өнерге тиесілі терең тарих пен үлгі-өнеге, асыл қазына мен кең мағыналы ойлар қазіргі этнодизайнерлік зерттеу аясына кіруі қажет, өйткені этнодизайнның қолданыс мүмкіндіктері өте кең әрі көпсалалы интеграциялық материалдарды пайдалануға серпін береді.

Қолөнер шеберлерінің іс-әрекеттері мен этнодизайнерлердің қызметі мазмұн жағынан да, практикалық іс-әрекет жағынан да ұқсас. Бұлардың екеуі де ұлттық бұйымды жасаумен айналысады, ұлттық

көркемдік дәстүрді жалғастырушылар ретінде танылады. Этнодизайнерлердің ерекшелігі ретінде жобалау үдерісінде дизайнның заңдылықтары мен ережелерін қызмет үдерісінде басшылыққа ала отырып, жаңа технология жетістіктерін жұмыс үдерісінде кеңінен қолдануын айтуға болады.

Осылардың өзі қазақтың ұлттық қолөнеріндегі ою-өрнектердің қыр-сырын әлі де терең зерттеу қажеттілігін, бұл мәселені әртүрлі ғылым салаларының интеграциясы негізінде және этнодизайнерлік тұрғыдан қарастыру керетігін анықтай түседі.

Бұл жерде интеграция – педагогикалық тұтастықты қалыптастырып, білімді жүйелеу мен жинақтауда әртүрлі ғылымдарды біріктіру [3, 104].

Халықтық өнер арқылы жас ұрпақтың танымын кеңейтуге, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырып нығайтуға әрі осыған сәйкес, оларға халықтық мәдени құндылықтарды игертуге, ұлттық мәдениетін қалыптастыруға қажетті әрі ұтымды дүние – бұл қазақтың ұлттық ою-өрнектерімен көмкерілген сәндік-қолданбалы өнері болып есептеледі. Қазақ тұрмысында, өмірінде ою-өрнектің араласпайтын саласын табу қиын. Еліміздің рәмізі көк туымызды да халқымыздың рухани байлығының қайнар көзі болып табылатын осы құндылықтар бүкіл әлемге танытып тұр. Кез-келген халықтың қолөнерінде бейнеленген ою-өрнектерге, символдарға қарап, сол халықтың қазынасын білеміз. Өйткені ою-өрнектер әр халықтың таңбасы ретінде сол елдің сәндік-қолданбалы өнерінің мәнін және көнеден келе жатқан мәдениетін айшықтап тұрады.

Этнодизайн бұйымдарының көркемдік ерекшеліктерінің бірі – халықтық салт-санамен байланыста болуы. Яғни белгілі бір этнодизайн бұйымы сәндік-қолданбалы өнер туындысы сияқты халықтық сипатымен анықталады. Бұлар белгілі бір халықтық ерекшеліктерді көрсетеді. Олар ұлттық киім, ыдыс-аяқ, киіз үй, ою-өрнек, кілем, алаша, бау, басқұр, ер-тұрманға т.с.с. байланысты форма немесе ою-өрнек көріністерін айқындайды. Тұрмыстағы қолданыс сипатын ашып, тұтынудағы мәнін көрсетеді. Бұл жерде қолөнер шеберінің немесе этнодизайн маманының қай ұлттан екендігіне назар аударылады.

Қазақтың ою-өрнектері - қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігін, шаруашылық түрлерін, ой-санасын, дүниетанымын білдіретін күрделі өнер түрі және келешек ұрпаққа қалдырған мәдени мұрасы. Олардың әртүрлі халықтарда әрқилы мақсатта қолданылып, дамығандығын байқаймыз. Қытайлықтар ою-өрнек арқылы сәулет

өнерін дамытуды көздеген, ою-өрнектерді өнеркәсіпте қолданып, ұлттық фарфор ыдыстарын әшекейлеуде кең қолданған. Парсылар өрнектер мен оюларды монументті құрылыста қолданып, өсімдіктер, жан-жануарлар сюжетін пайдалану арқылы жасап, табиғатпен тілдесу мағынасында пайдаланған. Шығыс Орта Азия халықтары араб өнерінде курсив жазуын ою-өрнек ретінде әрі құранды дәріптеу, насихаттау мақсатында қолданғандығы тарихта мәлім. Кейбір ою-өрнектердің ерекшеліктері олардың түстерінде болды. Мысалы, Византия өнер стилі грек-латындық болып, көптеген халықтардың ең бай, көркем ою-өрнектерінің тоғысқан стилін тудырды. Орыстардың ою-өрнек кескіндемесі жіңішке иректер, үлкен жапырақтар және қанық түсті гүлдерге толы әрі олар шығыстық мақамды еске түсіріп тұрады.

Қазақстан жерінде қола дәуірінде өмір сүрген тайпалар тұрмыстық бұйымдар, қарулар, еңбек құралдары мен сәндік заттарды жасауда, сонымен бірге құю, жону, өрнектеу сияқты техникалық тәсілдерді жақсы меңгеріп, заттарға өрнек, оюлар салған. Ә.Марғұланнның, Қ.Ақышевтың т.б. ғалымдардың еңбектерінде қола дәуіріндегі бұйымдарда бейнеленген белгілер мен таңбалардың XVII-XIX ғ. қазақ халқының қолөнерінде кездесетін ою-өрнектерге өте үқсас екендігі дәлелденген [4].

Қазақтың сан алуан ою-өрнектері де малға, өсімдіктерге немесе қоршаған ортадағы құбылыстарға қатысты болып келген. Әсіресе бұғы мен қошқар мүйіз, түйетабан ою-өрнектері негізгі халық өнеріне кіретін белгілер болып табылады. Қазақстан жеріндегі табылған сақ дәуірінің ескерткіштері осындай стильге жатады. Сақ дәуірінің алғашқы кезеңінде аңдар бейнесі шындыққа жақын болып келсе, соңғы кездері стилизациялау, ықшамдау болды. Аңдар бейнесі, олардың мүйіздері, басқан іздері т.б. біртіндеп ою-өрнекті туындатушы себепке айналды. Бұларды қазіргі этнодизайнерлік идеялардың туындауына қажетті материалдар деп есептеуімізге болады. Қазақтың ою-өрнектерінің ішінде тау ешкісін, арқарды, бұғыны, жыртқыш аңдарды қозғалыссыз қалпында бейнелеу - сақ өнерінің архаикалық кезеңіне тән құбылыс. Есік қорғанынан, Тарбағатай жеріндегі Шілікті өңірінен табылған алтын киімді адамдар – Андронов стилінің жарқын ескерткіштерінің бірегейлері. Алтын адамның бас киімінен бастап түгелдей алтыннан жасалынды. Оның бас киімі, кеуде, жағасы, белбеуі, киімдерінің көптеген бөлшектерінде жолбарыс, қанатты тұлпар, құс қанаты көріністері оюланып

әшекейленген. Сол сияқты Ө.Жәнібеков аспан әлеміне байланысты ою-өрнектерді зерттеп, сақ дәуірінен келе жатқан дөңгелек, төрт құлақ, қосу, шимай ою-өрнектің пайда болуына негіздеме беріп, шеңбердің – әлемдік кеңістікті, төрт құлақ – төрт құбыланы, шимайдың – тынымсыз қозғалысты білдіретіндігін анықтады [5]. Осыған орай ою-өрнек бойындағы бояу түстерінің ерекшеліктерін атап айтсақ болады. Халқымыздың мұңын, сағынышын, қуанышы мен бейбіт өмірін ою-өрнектегі түстердің, бояулардың құбылуынан байқауымызға болады. Сол бояулардың ішінде қазақ қолөнерінде ақ бояу көбірек қолданылды. Ақ түс – халқымыздың қуанышын бақытты кезеңдерін бейнелейді, ал сарғыш қоңыр, қара түстер халқымыздың мұңын, соғысты, қайғыны бейнелейді. Көк түс - аспанның, қызыл – оттың, күн көзінің, сары ақыл – парасаттың, қайғы – мұңның, қара – жердің, жасыл – жастықтың, көктемнің символдық мәнін берді.

Қазақ халқының мал шаруашылығымен шұғылданып, көшпелі өмір салтын құруы барлық қазақ ою-өрнектерінің мазмұнында көрсетілген. Әйгілі «Қошқар мүйіз» оюының нақты қошқардың мүйізінің бейнесін анықтап, қазақ ой-тұжырымында байлық-берекенің, дәулет пен ырыстың белгісін білдіруі де осыны дәлелдейді.

Қазақтың осы күнгі ою-өрнектерін екіге бөліп қарастырады: біріншісі, қазақ халқының өзіне тән ертеден келе жатқан ұлттық оюлары; екіншісі, басқа халықтардан ауысқан жаңа, интернационалдық ою-өрнектер. Ертедегі қазақ оюларын мазмұны жағынан іріктесек, негізінен үш түрлі ұғымды бейнелейді. Олар: біріншіден, мал өсіру мен аңшылықты, екіншіден, күнделікті өмірде кездесетін әртүрлі заттардың сыртқы бейнесін береді. Қазақтың ұлттық ою-өрнегіндегі бір ерекшелік - ұлттық ою-өрнектің негізі болған мүйіз оюы үнемі араласып отырады. Қазақ халқының этнографиялық әдет-ғұрыптарының кейбір элементтері де ою, сызу, бедерлеу, өрнектерінің де белгілі орын алғандығы байқалады. Мысалы, бұрынғын ру таңбалары, малдардың ен-таңбалары, діни сенімдер негізіндегі ай, жұлдыз, аспан әлемін тұспалдау т.б.

Ою-өрнек, әшекей жасау шеберлігі - бейнелеу өнерінің бір түрі. Онда ою-өрнек үлгілерін жасаушы шеберлер өз өрнектерінде ойлаған затының не сюжетінің сыр-сипатын өзінше танып, оның дәлме-дәлдігінен гөрі көркем, әшекейлі болу жағына баса назар аударады.

Ескі замандағы ел әдетін, шаруашылық ғұрпын, этнографиясын білген адамға мұндай өрнектердің заттық ұғымын және олардың неліктен бұлай аталатындығын пайымдау қиын емес. Жалпы атауы

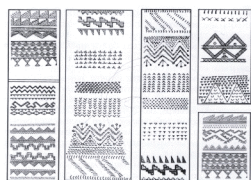
Е.Ауелбеков, Ж.Бейсенбеков. Түркі мәдениетіндегі қазақ ою-өрнектерінің...

мүйіз (қойдың, арқардың, бұғының) ұғымынан алынған әртүрлі және көп тармақты өрнектер де неше иіліп, әртүрлі тармақталып, бір сюжетті тұспалдап тұрады. Мысалы, осетиндерде «қошқар мүйіз» ерте заманда бір түрде жасалып бара-бара әдемілене келіп екінші түрге ауысқан. Бірақ оның бастапқы затқа ұқсастығынан гөрі әдемілігі, әшекейлігі басымдана түскен. Мысалы, айбалта оюындағы екі мүйіз тек әдемілік үшін ғана жасалған өрнек. Ал балта жүзінің өзі де жарты ай бейнесін көрсетеді. Осы сияқты мүйіздеп әшекейлеу арқылы жасалатын өрнектер қазақтан басқа да түркі елдерінде көптеп кездеседі. Қырғыз, өзбек, әзербайжан, түрікмен, молдавандарда және тағы басқа да елдерде кездеседі. Әрине, әр елдің салттық ұғымдарына, дәстүрлеріне байланысты олар әр алуан болып келеді. Демек, халықтар арасында бірінен бірі үлгі алу, өнеге ауысу, интеграциялау ертеден-ақ жақсы дәстүр болған. Ал шырмауық, шытырман, гүл, жапырақ және геометриялық фигуралар тектес өрнектер барлық халықтарға ортақ және мүйіз өрнегіне қарағанда байланыстары тығыз.

Ою-өрнек өнерінің белгілі бір халыққа ғана тән тума ерекшеліктері сол халықтың бейнелеу, әсемдікті қабылдау мәдениетінің басты белгілерімен, ұлттық қолтаңбамен тікелей сабақтасып жатады. Көне дәуірде өмір сүрген адамдардың тұрмыстық кәсіптерінің бірі – саятшылық болғандықтан, оның сан түрлі көріністерін жартастардан арқар, барыс, және т.б. хайуанаттарды қолға үйрету көріністері, сондай-ақ түйенің, ешкінің бейнелері, жаяу адамдар мен қолына садақ ұстаған аңшылардың суреттері бейнеленген.

Жартастарға салынған суреттердің көпшілігі нүктелі техникамен, яғни тас құралмен жартас бетіне ұра отырып, нүкте ретінде бейнеленген. Осы кезеңдерге сүйене отырып ою-өрнек технологиясының тереңде жатқанын аңғаруымызға болады. Халық өмірінен мағлұмат беретіндей ою-өрнек үлгілерінен жасаған рудың таңбалары оюларға оның ең негізгі құрамдас бөлігі ретінде еніп отырған.

Ежелгі ғалымдар Геродот пен Ктесийдің айтуынша, Сақтардың киімдерінің өзіндік ерекшеліктері болған, киім үлгілерінде жергілікті мекендеріне байланысты, ханның, бидің, ақынның, жыршының, сал-серінің, әйелдердің жас ерекшеліктеріне байланысты сан қырлы, сырлы ою-өрнектердің үлгілерімен

бейнеленді. Ертеректе қола дәуірінде көшпелілердің аң аулаумен шұғылдануына байланысты жан-жануарларды қасиетті деп санаған, сиынған. Көшпелілердің басты құдайы қошқар (арқар) болған. «Қошқармүйіз» ою-өрнегі байлық пен молшылықтың нышаны болды. Кейіннен «Қошқар ата» қойдың иесі қорғаушысы деп саналған. Көшпенділер дүниетанымында қой мен тауешкі рулық тотем ретінде қабылдаған. Олардың сүйегі кішкентай балалар мен әйелдердің бас киіміне тағылатын. Сондықтан стильденген «Қошқармүйіз» бен «Архар мүйіз» оюларының қазақ қолөнерінде қолданбайтын жері жоқ деуге болады [6].

Көне түркілердің түсінігі бойынша, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісі. Сол қазақ ою-өрнегінің мақұлық аты, нәубет аты, ғарыш аты, тіке сызықты, нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын байыта түсті.

Осы ой-тұжырымдардың негізінде мынадай қорытындылар шығады: бейнелеу өнерінің, сәндік қолданбалы өнерінің, өнер тарихының, этнодизайнның өзара интеграциясы халықтардың дүниетанымдық түсініктерін кеңейтуге, білім-біліктерін тереңдетуге және дамытуға ықпал жасайды. Этнодизайн мен сәндік қолданбалы өнердің интеграциялық байланысы арқылы жас ұрпақтың кең дүниетанымын қалыптастыру – қоғамдық даму өзгерістерінің элементтері мен ұғымдарын түсінудің мүмкіндіктерін белгілейді, олардың рухани дүниетанымдық әлемін жетілдірудің, қазіргі кезеңге қажетті заманауи біліктерді игерудің күрделі үдерісі деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Басенов Т.К. *Прикладное искусство Казахстана*. – Алматы: Кітап, 1981. - 269 с с.
2. Өмірбекова М.Ш. *Қазақ ою-өрнектері*. Энциклопедия. – Алматы: Кітап, 2003. 337 б.
3. *Педагогика және психология*. Ғылыми түсіндірме сөздігі. Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев т.б. – Алматы: Мектеп, 2002. -249 б.
4. Маргулан А.Х. *Казахское народное прикладное искусство*. Т.1, -Алма-Ата. 1986. 256.
5. Жәнібеков Ө. *Уақыт керуені*. – Алматы: Жазушы, 1992.-120 б.
6. Ералин Қ., Нақбаева А. *Ою-өрнек тарихы*. Оқу құралы. Түркістан. ХҚТУ, 2012. -120 б.